

НАТАЛІЯ ВЕНЖИНОВИЧ 

УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, УЖГОРОД, УКРАЇНА
vennata2017@gmail.com

ДІАЛЕКТНА ФРАЗЕМІКА ЯК ПРЕДМЕТ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Ключові слова: фразема, діалектна фраземіка, лінгвокультурологічний аналіз
Keywords: phrase, dialect phrase studies, linguoculturological analysis

Діалектна фразеологія виділилася в українському мовознавстві порівняно недавно, передусім завдяки науковим дослідженням Бориса Ларіна, Степана Бевзенка та ін. У 1959 р. у програмній доповіді *Про народну фразеологію* Б. Ларін окреслив місце діалектної фразеології у системі наук, визначив внутрішньо-семантичну сутність фразеологізмів, виокремивши актуальні завдання щодо вивчення народної фразеології у вузькому значенні, тобто діалектної фразеології – частини національної мови, яка „і створюється, і живе в мові народних мас”: розмежування діалектної та літературної фразеології, створення обласних словників, необхідність тривалих і вмілих пошуків та записів фразеологічного матеріалу „з усієї території поширення української мови” (Ларін 1959: 35).

Діалектна фразеологічна одиниця – це відносно цілісне словосполучення (іменного, ад’єктивного, дієслівного, адвербіального типу) зі складною семантичною структурою, функціонування якого обмежується певною територією. До діалектних фразеологічних одиниць зараховують: фразеологічні одиниці – терміни певного діалекту; фразеологічні одиниці, які не відомі загальнонародній мові; фразеологічні одиниці, які мають у своєму складі діалектні слова чи форми; фразеологічні одиниці, які збігаються за своїм компонентним складом із відповідними фразеологічними одиницями загальнонародної мови, але відрізняються від них змістом; тавтологічні фразеологічні одиниці; трансформовані фразеологічні одиниці загальнонародної мови; фразеологізми, які є варіантами загальнонародних фразеологічних одиниць; синтаксично трансформовані фразеологічні одиниці; фразеологічні одиниці, в яких відображено специфіку побуту та трудової діяльності народу.

Мар'ян Демський зазначає: „Фраземи, принаймні наявні в слов'янських мовах, мають одну дуже цікаву властивість: вони позначають далеко не все пізнане людиною, а лише ті моменти, які з точки зору мовного колективу необхідно представити образно, емоційно, експресивно” (Демський 1994: 8).

Упродовж останніх десятиліть українська діалектна фразеологія досягла значних успіхів у зборі, фіксації й аналізі фразеологічного фонду української національної мови, почала вивчатися досить інтенсивно, незважаючи на труднощі, пов'язані зі збиранням діалектного матеріалу, опрацюванням та апробацією методів його дослідження. Важливий фразеологічний матеріал зафіксовано у словниках діалектної лексики, які фіксують стан фразеологічних систем українських говірок на сучасному етапі, зокрема цікавими є найновіші лексикографічні видання 2019 р. Наталії та Бориса Коваленків (Коваленко Н.Д. 2019; Коваленко Б.О., Коваленко Н.Д. 2019). І вже зовсім недавно, наприкінці 2019 р., вийшов із друку перший том ґрунтового словника вчених Прикарпатського національного університету *Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній прозі* за редакцією Василя Грещука (2019). Ці лексикографічні джерела, безперечно, стануть надійним джерелом для майбутніх лінгвокультурологічних студій.

У другій половині XX ст. з'являється значна кількість наукових праць, у яких розглянуто теоретичні і практичні питання діалектної фразеології, зокрема й лінгвокультурологічний аспект вивчення цих мовних одиниць. Серед них виокремимо такі публікації: (Бабич 1970–1971, 1978; Демський 1994; Венжинович 2007, 2012, 2016; Прадід 1992 та ін.).

Нині опубліковано праці, в яких розглянуті теоретичні питання української діалектної фразеології, що висвітлюють у різних аспектах і напрямках, зокрема встановлення культурно-національного компонента ареальних фразеологічних одиниць.

У низці досліджень із діалектної фразеології зроблено спроби визначити поняття діалектної фразеології, розмежувати фразеологізми національної, літературної та діалектної мовних систем. Досі немає загальноприйнятого визначення і єдиного розуміння поняття діалектна фразеологічна одиниця, що безпосередньо пов'язано із розв'язанням попередніх питань. У сучасній лінгвістиці немає одностайності щодо визначення поняття *діалектна фразеологія*. Мовознавці паралельно використовують терміни *народна фразеологія*, *ареальна фразеологія*, *говіркова фразеологія*, *фраземіка діалекту*, *діалектна фраземіка*. Зокрема, дослідник фразеології карпатського регіону Василь Лавер зазначає, що діалектну фразеологію творить сукупність фразеологізмів окремих наріч, говорів, говірок. Об'єктом вивчення діалектної фразеології, на думку вченого, є „фразема, що має територіально обмежене поширення, тобто мовна одиниця, яка виникла і функціонує в даному наріччі, діалекті”. Мовознавець формує своє визначення діалектної фразеологічної одиниці:

„Терміни діалектна фраземіка, діалектна фразема неправильно змішувати з поняттям народна мудрість, народна фраземіка, як не можна ототожнювати терміни діалектна фразема з поняттями прислів'я, приказка, приповідка і т. д.” (Лавер 1991: 15). Лариса Скрипник для позначення специфічного різновиду фразеологізму загальнонародної мови, який уживається в різножанрових усних народних творах, використовує термін *фольклорна фразеологія* (Скрипник 1971: 58–65).

Віктор Ужченко, на нашу думку, найбільш влучним вважає термін *ареальна фразеологічна одиниця*, що корелює з терміном *фразеологічна одиниця* як часткове із загальним у просторовій і стильовій проекції. Причинами утвердження понять *ареальний*, *ареалогія*, *ареальні системи мови*, *структура ареальних систем* учений називає розмитість поняття *народна фразеологія*, труднощі у визначенні специфічно місцевих фразеологізмів, наявність міждіалектних і міжмовних варіантів однієї фразеологічної одиниці, ареальний аспект місцевої фразеології, акцент на просторове її вивчення. До кола ареальної (діалектної) фразеології В. Ужченко відносить такі фразеологічні одиниці: які не фіксуються лексико- і фразеографічними працями літературної мови; які відрізняються від фіксованих у нормативних працях фразеологічних одиниць семантичною структурою чи формальними ознаками (фразеологічні одиниці з діалектними словами; фразеологічні одиниці, які компонентним складом відрізняються від нормативних; фразеологічні одиниці з іншою порівняно з літературними фразеологічними одиницями семантикою); мікрофразеологізми, тобто вислови, які вербалізують мікролокальні реалії (Ужченко 2003: 13–14).

Серед монографічних досліджень, що фіксують фразеологічний склад діалектних систем у ХХ столітті, важливо згадати працю Анатолія Івченка *Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія* (1999), в якій автор досліджує фразеологію українських народних говорів, зафіксовану впродовж ХVІІІ–ХХ ст. Монографія є синтетичним та узагальнювальним дослідженням української народної фразеології як цілісної системи, в якому об'єднано опис ономазіологічних процесів найпродуктивніших семантичних груп із метою виявлення закономірностей фразеотворення на рівні структурно-семантичних моделей. Оперуючи значним фактичним матеріалом, автор на рівні структурно-семантичних моделей виділив 7 ареальних зон, провів етимологічний аналіз 31 фразеологічної одиниці, розподілив усі моделі на архаїчні та інноваційні.

Уперше в українській фразеологічній науці проаналізовано фразеотворчі процеси у значному обсязі з використанням психолінгвістичного експерименту субстандартні фразеологічні одиниці східнослов'янських та східно-степових говірок Луганщини й Донеччини у науковому дослідженні Романа Міняйла (2001).

Цікавим є дисертаційне дослідження Н. Коваленко (2001), яка аналізує фразеологічні одиниці шляхом ідеографічного опису західноpodільських говірок, визначає структурно-семантичні семантичні моделі та їх ареальний аналіз. Завдяки ґрунтовному, різнобічному аналізу взаємодії фразеологічних одиниць говірок із фразеологічним корпусом української літературної мови дослідниця виокремлює 4 групи фразеологічних одиниць суміжних і дистантних зон України: 1) фразеологічні одиниці, семантика, структура та компонентний склад яких збігаються; 2) фразеологічні одиниці з відмінними лексичними одиницями; 3) фразеологічні одиниці однакового компонентного складу, але різні за семантикою; 4) фразеологічні одиниці, які виявляють початкову інваріантну структурно-семантичну модель для певного ряду фразеологізмів. Виокремлено й проаналізовано фразеосемантичні поля, найпродуктивніші фразеосемантичні групи, семантичні ряди, пов'язані з життям та діяльністю людини: „Фізичний стан людини”, „Положення тіла в просторі”, „Розумова діяльність людини”, „Мовленнєва діяльність людини”, „Соціальний стан” тощо. У цій праці розглянуто структурно-семантичні та семантичні моделі, у яких простежуються особливості варіювань фразеологічних одиниць, а також окреслено коло проблем, пов'язаних із збиранням та опрацюванням діалектного матеріалу, апробацією методів його дослідження. Наталія Романюк (2002), досліджуючи фразеологію верхньонадністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці, уперше здійснила спробу комплексного діакронно-синхронного аналізу діалектних фразеологічних одиниць, описала особливості, причини і способи їх структурних і семантичних трансформацій. У науковій розвідці описано теоретичні засади вивчення фразеологізмів, подано огляд основних структурно-семантичних, функціонально-стилістичних класифікацій фразеологізмів, а також відомості про способи й причини трансформації зовнішньої та внутрішньої форм фразеологічних одиниць. Авторка проаналізувала типи якісної й кількісної трансформації структури діалектних фразеологічних одиниць, зокрема заміну компонентів діалектних фразеологізмів, редукцію та поширення структури діалектних фразеологічних одиниць, контамінацію й фразеологічний натяк. Окремо розглянуто семантичні особливості діалектних фразеологічних одиниць та трансформації їхньої внутрішньої будови в діакронному аспекті. Серед основних проблем вивчення діалектної фразеології авторка називає такі: необхідність вироблення чіткої схеми систематизації діалектних фразеологічних одиниць, та їх структурного впорядкування, оскільки різні за походженням, експресивно-стилістичним забарвленням, способом вираження, структурою, широтою функціонального та стильового використання діалектних фразеологічних одиниць, вимагають і диференційованого підходу до їх вивчення; труднощі у виявленні специфіки фразеологічних одиниць, певного говору; встановлення їх особливостей на будь-якому мовному рівні, а також вивчення їх історичного розвитку.

Ольга Плетнєва у своєму науковому дослідженні висвітлила фразеологію говірок центральної Слобожанщини. Значну увагу дослідниця звертає на особливості семантики та структури діалектних фразеологічних одиниць. У праці розглянуто поняття народної, загальнонародної та діалектної фразеології, а також фразеології діалекту. Також досліджено конотативні та лінгвокультурні компоненти значення діалектних фразеологічних одиниць як виразників національної своєрідності мови, менталітету її носіїв. Авторка визначила близько 200 структурно-семантичних моделей діалектних фразем та проаналізувала 103 найпродуктивніші структурно-семантичні моделі. Переважна більшість діалектних фразем належить до фразеотематичної групи „Людина”. Специфіка фразеологічних структурно-семантичних моделей зумовлена метонімічним або метафоричним характером переосмислення вільного словосполучення і тісно пов’язана з характерними складниками національної мовної картини світу. У праці також розглянуто системні зв’язки фразеологізмів говірок центральної Слобожанщини, подано характеристику явища фразеологічної варіантності, визначено та схарактеризовано види варіантності діалектних фразем досліджуваних говірок. У дисертації наголошується, що фразеологія центральної Слобожанщини є динамічною системою, а в основі образів діалектних фразеологічних одиниць лежать константи української культури, національні символи та етнокультурні реалії (Плетнєва 2004).

Тетяна Д’якова у своєму дисертаційному дослідженні вперше розглянула фразеологічну репрезентацію мовної картини світу ареалу як складник загальнонаціональної мовної картини світу. Авторка встановила зв’язок фразеологізмів з етнокультурою, висвітлила особливості творення ареальної картини світу, з’ясувала специфіку семантики та структури ареальної фразеологічної одиниці, виявила та проаналізувала характерні структурно-семантичні її моделі. У роботі окреслено особливості мотивації діалектних фразеологізмів з урахуванням духовної культури діалектоносіїв, простежено зв’язок сучасної фразеологічної картини світу з давніми традиціями, обрядами мешканців аналізованого регіону та загальнослов’янського континууму. Дослідниця навела методiku виявлення глибини культурно-національної конотації ареальних фразеологізмів за допомогою психолінгвістичного асоціативного та соціолінгвістичного експериментів (Д’якова 2011). Оксана Шкуран (2011) у своїй науковій розвідці вперше дослідила широкий пласт діалектної компаративної фразеології східнослобожанських і східностепових говірок Середнього Подінців’я. Авторка проаналізувала динаміку компаративного фонду, виділила 98 структурно-семантичних моделей з компонентами-зоономенами, артефактами, охарактеризувала 56 фразеосемантичних рядів поняття „людина”, зокрема, пов’язаних із характером, розумовими здібностями, фізичними ознаками, моральними якостями. Вона визначила

роль концептів-зоономенів, флорономенів, артефактів у ареальному компаративному фразеотворенні та виявила глибину їх вертикального культурно-національного контексту. А Віктор Чабаненко стверджує, що „місцеві фразеологізми органічно входять до системи експресивних засобів діалектного мовлення і є вдячним матеріалом для дослідження соціолінгвістичних та психолінгвістичних основ говіркової мовленнєвої виразності, для дослідження естетичної, емотивної та волюнтативної функції живого народного мовлення, для дослідження стильової диференціації цього мовлення” (Чабаненко 1978: 105).

Закарпаття – це унікальний регіон, який упродовж багатьох віків був відірваний від споконвічних українських земель, перебуваючи у складі Угорщини, Австро-Угорщини, Чехословаччини. Українська мова на цій території завжди перепліталась з угорською, словацькою, румунською, чеською. Лише з 1945 р. після об’єднання Закарпаття з Україною закарпатці почали усвідомлювати себе українцями, а отже, розпочався розвиток української літературної мови на території регіону. Зважаючи на історичні передумови, не випадково все більше мовознавців займаються дослідженням закарпатських говорів, однак прогалиною у дослідженнях залишається мова художніх творів сучасних закарпатоукраїнських письменників.

Різноманіття мов і діалектів на Закарпатті здавна привертало увагу науковців. Нині ґрунтовно вивчені закарпатські говори, що представлено в багатьох наукових працях мовознавців Василя Німчука, Степана Бевзенка, Йосипа Дзендзелівського, Василя Добоша, Петра изанця, Михайла Сюська, Павла Чучки, Івана Сабадоша, Кирила Галаса, Миколи Грицака та ін.). Також науковці приділяли увагу фразеологічній системі закарпатських говорів у своїх працях, зокрема: С. Бевзенко, Й. Дзендзелівський, В. Лавер, а за останнє десятиріччя – Наталія Венжинович. Увагу мовознавців привертала творчість закарпатоукраїнських письменників, розвідки яких стосувалися в основному лексики (М. Сюсько, П. Лизанець, М. Грицак). Й. Дзендзелівський одним із перших порушив питання картографування компонентних варіантів діалектних фразем в українському мовознавстві.

Фраземікою закарпатського діалекту докладно займався і В. Лавер. На його думку, об’єктом дослідження діалектної фразеології є діалектна фразема – мовленнєва одиниця, яка виникла і функціонує в певному наріччі, говорі, характеризується територіальними діалектними ознаками (компонентний склад, фраземне значення, вторинна номінативна функція, відтворюваність, граматичні категорії) і знаходиться за межами літературної мови.

Дисертаційне докторське дослідження В. Лавера *Фраземіка українських діалектів карпатського регіону* стало цінним явищем у дослідженні діалектної фразеології. Воно присвячене аналізу діалектної фразеології карпатського регіону в ареальному аспекті й підкріплене першим в україністиці

фразеологічним атласом карпатських діалектів. В атласі вміщено три види карт (карти на виявлення фразеологізмів, карти фразеологічних явищ, зведені карти), а також встановлено понад 1000 ізоглос. Зібрання і попереднє оброблення діалектних фразеологізмів, а також спостереження за сучасними активними процесами в діалектній фразеології потрібні для розв'язання багатьох важливих проблем історії української мови, для висвітлення взаємодії сучасної літературної мови і діалектів, а також вивчення фразем у лінгвокультурологічному аспекті (Лавер 1991).

Віталія Папіш у своєму дисертаційному кандидатському дослідженні вперше дослідила фразеологічний матеріал художніх текстів закарпатоукраїнських митців у семантичному та функціональному аспектах, встановила співвідношення узуального та okazіонального у практиці авторського мовлення письменників. Авторка з'ясувала природу фразеологічних одиниць, динаміку їх змін у взаємодії з контекстом, виявила шляхи пристосування узуальних фразеологізмів до умов контексту та способи творення okazіональних фразем. Дослідниця виокремила регіональні особливості у межах окремих фразем, ввела у науковий обіг оригінальний некодифікований фразеологічний матеріал, звертаючи увагу на його лінгвокультурологічний потенціал (Папіш 2004).

Вагомий внесок у вивчення діалектної фразеології української мови зробив В. Ужченко (2003), який у своїй монографії здійснив огляд діалектної фразеології за останні 30 років, показав стан вивчення фразеології новітніх говірок сходу України, активні ареальні процеси, виділив культурологічні аспекти проблеми.

Незважаючи на відчутне поживавлення досліджень, констатуємо, що діалектна фразеологія потребує більш докладного вивчення. Важливо встановити обсяг і межі української діалектної фразеології, виявити її основний корпус в українській мові, визначити основні напрямки й шляхи розвитку, особливо звертаючи увагу на відтворення у фраземах найхарактерніших ментальних рис українського етносу, особливостей культури, побуту, звичаїв, традицій. А це означає, що фразеологія є невичерпним джерелом для досліджень у лінгвокультурологічному аспекті.

SUMMARY

DIALECT PHRASE STUDIES

AS A SUBJECT OF LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS

The article deals with the overview of the most significant works in dialectal phraseology in which phraseological representation of the language world model in the geographical range is considered as a constituent of a nationwide one. Basing oneself

on the views of well-known phrase researchers, the author accentuates the indissoluble link of phrases with the ethnos culture, ascertains the peculiarities of forming the regional world model, clears up the specificity of semantics and structure of the geographical phraseological unit. The acquisitions have been described, in particular of the Transcarpathian phraseologists who traced a line round the peculiarities of motivating dialectal phrases taking into account the spiritual culture of dialect speakers. The link of modern phraseological world model with ancient traditions, rituals of Ukrainians, who populate different regions of Ukraine, has been traced. Following well-known, investigators of phraseology, the author picked out cultural and national connotations of geographical phrases, using contemporary scholarly methods.